

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΟΥ

Το ανάκτορο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη

Φανή Αθανασίου

Η Τετραρχία και οι αυτοκρατορικές κατοικίες

Το 285 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός για να αναδιοργανώσει και να σταθεροποιήσει το κράτος, το οποίο, κατά μήκος των συνόρων, απειλούνταν από πολλούς εχθρούς, μοιράσθηκε την αυτοκρατορική εξουσία με έναν ικανό στρατηγό, τον Μαξιμιανό, που ασκούσε τη διακυβέρνηση στις δυτικές επαρχίες με έδρα το Μιλάνο και την Ακυληία¹. Μερικά χρόνια αργότερα, το 293 μ.Χ., ο αυτοκράτορας, για να διευθετήσει συγχρόνως και το πρόβλημα της διαδοχής στην εξουσία, εγκαθίδρυσε ένα νέο πολιτικό σύστημα, γνωστό ως Τετραρχία. Σύμφωνα με αυτό, η αυτοκρατορία χωρίσθηκε σε τέσσερα τμήματα που διοικούνταν από δύο Αύγουστους, οι οποίοι είχαν αντίστοιχα ως συνεργάτες και διαδόχους δύο Καίσαρες. Ο Διοκλητιανός ανέλαβε τη διακυβέρνηση του ανατολικού τμήματος (Μ. Ασία, Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Κυρηναϊκή) με Καίσαρα τον Γαλέριο που διοικούσε τη Βαλκανική χερσόνησο και την Παννονία, ενώ ο Μαξιμιανός το δυτικό (Ιταλία, Ρωμαϊκή Αφρική, τμήμα της Μαυριτανίας) με Καίσαρα τον Κωνσταντίο τον Χλωρό, ο οποίος επόπτευε τη Γαλλία, τη Βρετανία και την Ισπανία².

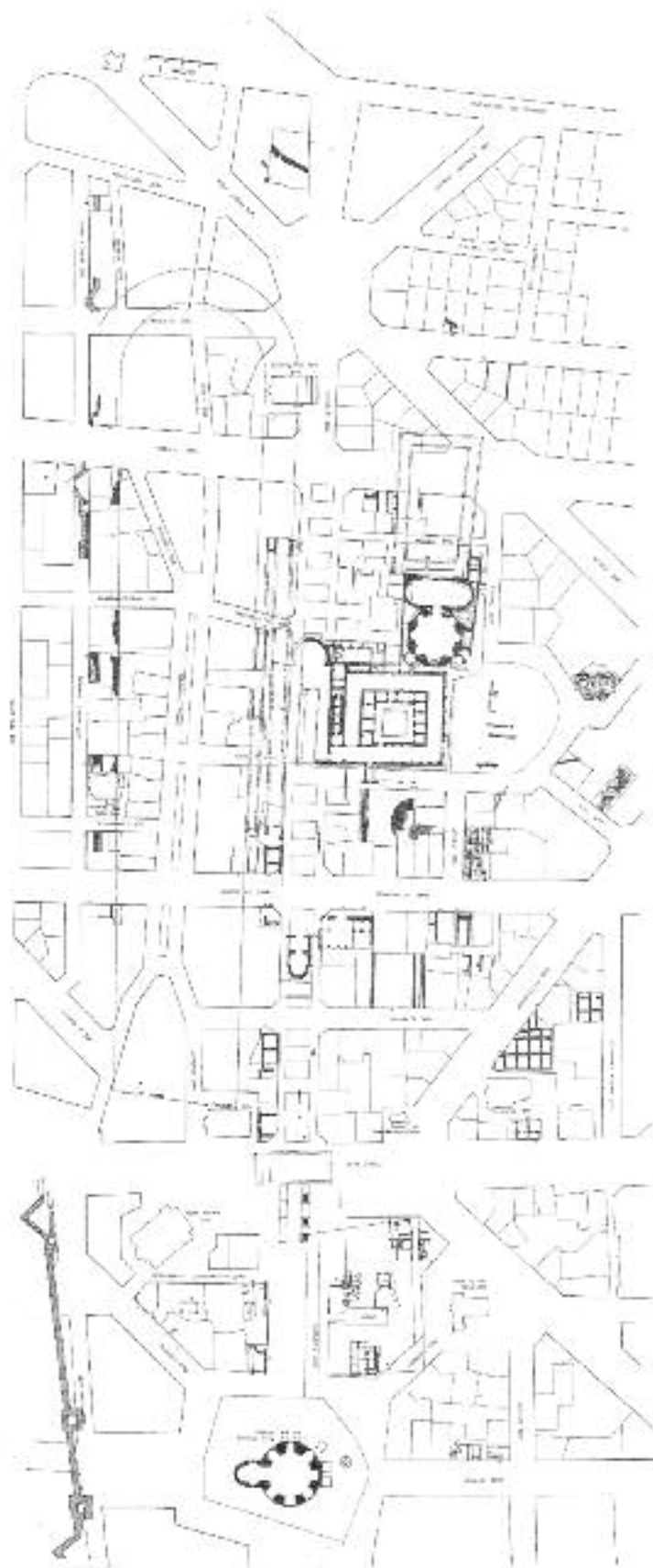
Στο τέλος του 3ου αιώνα οι τετράρχες ξεκίνησαν ριζικές μεταρρυθμίσεις για τη διοίκηση της αυτοκρατορίας, οι οποίες ολοκληρώθηκαν και τελειοποιήθηκαν επί Μ. Κωνσταντίνου στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αιώνα. Με την Τετραρχία δημιουργείται ένας ηγεμόνας νέου τύπου, πολεμιστής και πανταχού παρών, που αρνείται να συνδεθεί με μια μόνιμη πρωτεύουσα και έχει προσωρινούς μόνο τόπους διαμονής, έτσι ώστε να μπορεί να αντιμετωπίζει τις πολιτικές κρίσεις σε οποιοδήποτε τμήμα της αυτοκρατορίας³. Η Ρώμη εγκαταλείπεται γιατί είναι πλέον μακριά από τα βόρεια σύνορα και ο Διοκλητιανός διαμένει στη Νικομήδεια⁴, ο Μαξιμιανός στο Μιλάνο (Μεδιόλανα) ο Κωνσταντίνος ο Χλωρός στους Τρεβήρους και ο Γαλέριος στο Σίρμιο και ενδεχομένως στη Θεσσαλονίκη⁵. Αντίστοιχα, ο Κωνσταντίνος, μέχρι να εγκατασταθεί οριστικά στην Κωνσταντινούπολη το 330 μ.Χ., κατοικεί στη Ρώμη, στο Μιλάνο, στους Τρεβήρους, στη Σερδική, (σημ. Σόφια) στο Σίρμιο και στη Θεσσαλονίκη⁶. Από τις πηγές είναι γνωστές και άλλες πόλεις όπου οι αυτοκράτορες διέμεναν προσωρινά, όπως Ακυληία, *Carnuntum* (σημ. Αυστρία), *Caesarea*, *Nicaea*, Ναϊσός κ.ά. καθώς και πόλεις, στις οποίες η παρουσία του αυτοκράτορα εικάζεται από τη λειτουργία νομισματοκοπείων (Arles, Θεσσαλονίκη)⁷ ή από τα σωζόμενα λεί-

ψανα οικοδομημάτων που αναγνωρίστηκαν ως αυτοκρατορικές κατοικίες⁸. Οι νέες πρωτεύουσες της Τετταρχίας⁹, προορισμένες να φιλοξενούν τον αυτοκράτορα, τους υπουργούς και τους διοικητικούς υπαλλήλους που τον συνόδευαν, δεν ιδρύονται από την αρχή αλλά είναι πόλεις ήδη αναπτυγμένες με υποδομές που επιλέγονται με κριτήριο τη στρατηγική θέση τους και την πολιτική σκοπιμότητα¹⁰. Το βασικό στοιχείο που τις χαρακτηρίζει είναι η ύπαρξη των επίσημων αυτοκρατορικών κατοικιών (palatia)¹¹, οι οποίες, όπως συμπεραίνεται από τη μελέτη των ερειπίων που αποκαλύφθηκαν με τις ανασκαφές, τυπολογικά παρουσιάζουν κάποια κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα οποία εντάσσονται σε μία ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση¹². Οι κατοικίες που κατασκευάστηκαν από τους αυτοκράτορες της Τετταρχίας μέσα στις πόλεις, δεν ήταν μεμονωμένα οικοδομήματα, αλλά κτιριακά συγκροτήματα μεγάλης έκτασης που περιελάμβαναν τα αυτοκρατορικά ενδιαίτηματα (sacrum cubiculum) καθώς και αίθουσες υποδοχής και ακροάσεων. Το σχέδιο της κάτοψης, που φαίνεται να προέρχεται από το οχυρωμένο ρωμαϊκό στρατόπεδο¹³, δεν ανήκει σε έναν συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο. Ωστόσο, στα ανάκτορα της ύστερης αρχαιότητας καθώς και σε άλλα οικοδομήματα, η μορφή των οποίων επηρεάστηκε από αυτά¹⁴, ορισμένοι ερευνητές αναγνωρίζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που είναι¹⁵:

- η ανέγερση του συγκροτήματος σε μια περιφερειακή περιοχή της πόλης, συχνά κοντά στα τείχη και η ένταξή του στον αστικό ιστό.
- η κύρια όψη του ανακτόρου, σύμβολο της μοναρχίας και της αυτοκρατορικής αρχιτεκτονικής, είναι μειώδης με κολώνες, αετώματα και συχνά βρίσκεται στο βάθος μιας λεωφόρου με στοές, η οποία και διασχίζει την πόλη.
- η δευτερεύουσα πίσω όψη, είχε θέα προς τη θάλασσα, το ποτάμι, ή γενικότερα προς ειδυλλιακό τοπίο.
- η απευθείας επικοινωνία ή γειτνίαση με τον ιππόδρομο, που είναι ο τόπος επευφημίας της αυτοκρατορικής νίκης.
- το μανσωλείο ως ναός της δυναστείας, κοντά στην κατοικία και μέσα στην πόλη, το οποίο αργότερα μετατρέπεται σε αυτοκρατορικό παρεκκλήσι.
- η αξονική διάταξη των κτιρίων, όπου, χωρίς εμφανή τάξη, περιστύλια, αυλές, διάδρομοι, ιδιωτικά διαμερίσματα και χώροι υποδοχής διαδέχονται το ένα το άλλο.

Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, η αρχιτεκτονική διάρθρωση των κτιριακών αυτών συγκροτημάτων είναι επηρεασμένη από το τελετουργικό της αυτοκρατορικής Αυλής, ενώ η επιλογή κάποιων αρχιτεκτονικών μορφών είχε συμβολική σημασία. Παράδειγμα αποτελεί ο θόλος, που συμβολίζει τον ουράνιο θόλο που κάλυπτε τον θεοποιημένο αυτοκράτορα μέσα στην αίθουσα του θρόνου¹⁶.

Εκτός από τα ανάκτορα, οι αυτοκράτορες διέθεταν επαύλεις, για τη διαμονή τους εκτός πόλεως, ή ιδιωτικές κατοικίες, όπου σκόπευαν να αποσυρθούν μετά την εγκατάλειψη της εξουσίας, όπως είναι αυτή του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο και του Γαλερίου στο Gamzigrad της ανατολικής Σερβίας, η οποία ταυτίστηκε με τη Romuliana, τον τόπο που γεννήθηκε και ενταφιάστηκε ο αυτοκράτορας. Επίσης, πολλές φορές κατά την προσωρινή διαμονή τους σε μία πόλη, χρησιμοποιούσαν κατοικίες αξιωματούχων όπως αυτή που βρέθηκε στο Σίρμιο όπου παρέμειναν ο Διοκλητιανός (293–294) και άλλοι αυτοκράτορες του 4ου αιώνα¹⁷. Τα τετταρχικά ανάκτορα, όταν η Κωνσταντινούπολη γίνεται πρωτεύουσα και τόπος μόνιμης διαμονής των αυτοκρατόρων (395 μ.Χ)¹⁸, υποβαθμίζονται και βαθμιαία εγκαταλείπονται ή εξακολουθούν να λειτουργούν με διαφορετική χρήση.

Σχέδιο 1

Το ανάκτορο του Γαλερίου

Ιστορία

Η Θεσσαλονίκη, λόγω της στρατηγικής της θέσης στα Βαλκάνια, υπήρξε, κατά πάσα πιθανότητα, επίσημη έδρα του Γαλερίου¹⁹ και μαζί με τη Σερδική και το Σίρμιο προσωρινός τόπος διαμονής πολλών αυτοκρατόρων του 4ου και του 5ου αιώνα. Ειδικότερα, όπως είναι γνωστό από τις πηγές, στην πόλη διέμενε επανειλημμένα ο Κωνσταντίνος, ο οποίος, κατά τη διετή παραμονή του, πριν από την τελική σύγκρουση με τον Λικίνιο (324 μ.Χ.), ασχολήθηκε με την κατασκευή του λιμανιού της καθώς και με διάφορα άλλα έργα²⁰. Στο ανάκτορο παρέμεινε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και ο Θεοδόσιος Α', το όνομα του οποίου συνδέθηκε με τη σφαγή 7000 θεσσαλονικέων στον Ιππόδρομο, λόγω της εξέγερσής τους κατά του Γότθου διοικητή Βουτέρικου (390 μ.Χ)²¹.

Η ανέγερση των ανακτόρων στη Θεσσαλονίκη ξεκίνησε μετά το 298 μ.Χ., όταν ο Καίσαρας (293-305 μ.Χ.) τότε και μετέπειτα Αύγουστος (305- 311 μ.Χ) Γαλέριος, ολοκλήρωσε με επιτυχία την εκστρατεία του κατά των Περσών, στην Ανατολή. Κατά τη χρονική περίοδο που η Θεσσαλονίκη λειτούργησε ως αυτοκρατορική έδρα (299-303 και 308-311 μ.Χ)²³, αναδείχθηκε ως το σημαντικότερο κέντρο της ευρύτερης περιοχής όπου οι οικοδομικές και διακοσμητικές τέχνες βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούν²³.

Η έρευνα για τον εντοπισμό του τετραρχικού συγκροτήματος άρχισε το 1917, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, από τον Γάλλο αρχιτέκτονα E. Hèbrard, ο οποίος, όντας επικεφαλής της επιστημονικής αποστολής της γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής, προέβη σε ανασκαφικές τομές στο Τόξο του Γαλερίου (Καμάρα) και στη Ροτόντα, επιβεβαιώνοντας τον ρωμαϊκό χαρακτήρα του μνημείου²⁴.

Το 1935 το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Βερολίνου, διεξήγαγε νέα ανασκαφική έρευνα υπό τη διεύθυνση των Γερμανών επιστημόνων Hans von Schoenebeck, αρχαιολόγο, H. Johannes, αρχιτέκτονα και του Ούγγρου ιστορικού A. Alföldi, οι οποίοι εντόπισαν τη θέση του Ιππόδρομου εκφράζοντας την άποψη, ότι το ανάκτορο βρισκόταν βόρεια του Τόξου στην περιοχή της Ροτόντας²⁵.

Την άνοιξη του 1939 η έρευνα ανατέθηκε στον Δανό αρχαιολόγο και αρχιτέκτονα E. Dyggve, ο οποίος ανέσκαψε αποσπασματικά στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, σε μήκος 400 περίπου μέτρων, από τη Ροτόντα μέχρι το ύψος του ναού της Ν. Παναγίας²⁶.

Τα αποτελέσματα της έρευνας, παρόλο που δεν δημοσιεύθηκαν συστηματικά, ήταν πολύ σημαντικά²⁷. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η Ροτόντα περικλειόταν από τέμενος (ιερός χώρος που προστατευόταν από κτιστό περίβολο), ενώ το ανάκτορο βρισκόταν νότια του Τόξου και δυτικά του Ιππόδρομου. Οι απόψεις αυτές επιβεβαιώθηκαν από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν από την αρχαιολογική υπηρεσία από το 1950 μέχρι τη δεκαετία του '70, υπό ιδιαίτερα αρνητικές συνθήκες, καθώς τα ερείπια του ανακτορου βρισκόταν θαμμένα στο κέντρο κατοικημένης περιοχής. Σήμερα, είναι ορατό και επισκέψιμο ένα σημαντικό αλλά περιορισμένο σε έκταση τμήμα του ανακτορικού συγκροτήματος, που αποτελεί τον αρχαιολογικό χώρο της πλατείας Ναυαρίνου και των οδών Δ. Γούναρη με Ι. Μιχαήλ.

Το Γαλεριανό Συγκρότημα αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης Ελλήνων και ξένων ερευνητών οι οποίοι, βασιζόμενοι στις ελλιπείς δημοσιεύσεις των πρώτων ανασκαφών, προσπάθησαν να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούσαν στην έκταση του συνόλου, στις χρήσεις των κτιρίων μέχρι την οριστική εγκατάλειψή τους και στη χρονολογική διαδοχή των διαφόρων τμημάτων του. Σημαντική πρόοδος για την κατανόηση του μνημειακού αυτού συνόλου έγινε τη δεκαετία του '90, με αφορμή την αποκατάσταση των ερειπίων που σώζονται στην πλα-

τεία Ναυαρίνου. Η αρχαιολογική έρευνα που διεξήχθη, συνέβαλε καθοριστικά στην ανατροπή λανθασμένων και παγιωμένων θεωριών των προηγούμενων δεκαετιών, ενώ από την επιστημονική τεκμηρίωση των κτισμάτων που έγινε στο πλαίσιο των μελετών αποκατάστασης (1993-2005), διαπιστώθηκαν μετασκευές των επί μέρους χώρων και επισκευές των τοιχοποιιών και των δαπέδων τους, γεγονός που επιβεβαίωσε τη μακρόχρονη χρήση του συγκροτήματος²⁸. Ταυτόχρονα, η αποκατάσταση των ερειπίων αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον των ερευνητών, επαναφέροντας το μνημείο στην επικαιρότητα²⁹. Ωστόσο, πολλά ερωτήματα παραμένουν ακόμη αναπάντητα, στα οποία καλείται να απαντήσει η επιστημονική έρευνα με την ολοκλήρωση των ανασκαφών στο μέλλον.

Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος

Το συγκρότημα κτίσθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, σχεδόν σε άμεση επαφή με τα τείχη, σε περιοχή που ήταν ήδη κατοικημένη από τα ρωμαϊκά χρόνια³⁰. Η νέα συνοικία που κατελάμβανε μεγάλη έκταση, ενσωματώθηκε στον πολεοδομικό ιστό της πόλης ακολουθώντας τις χαράξεις των δρόμων (Σχ.1). Προς βορρά εκτεινονταν μέχρι τη Ροτόντα, προς νότο μέχρι τη θάλασσα, ενώ το δυτικό όριο της πρέπει να ήταν στη σημερινή οδό Απελλού, όπου βρέθηκαν τα λείψανα ρωμαϊκού κτίσματος που εικάζεται ότι ανήκουν στο θέατρο της πόλης³¹.

Το ανάκτορο διέσχισε από δυτικά προς ανατολικά η κύρια οδική αρτηρία της πόλης, η Via Regia, Μέση ή Λεωφόρος των Βυζαντινών, η οποία το χώριζε σε δύο τμήματα: το βόρειο που αποτελούνταν από το κυκλικό θολοσκεπές κτίριο γνωστό ως Ροτόντα και το νότιο όπου βρισκόταν το κυρίως ανάκτορο.

Η Ροτόντα ήταν ναός αφιερωμένος στην επίσημη κρατική λατρεία³² και περιβάλλονταν από τέμενος. Στη νότια πλευρά του στο κέντρο, υπήρχε θριαμβικό Τόξο που ανεγέρθη, πιθανόν από την πόλη της Θεσσαλονίκης, σε ανάμνηση της νίκης του Γαλέριου εναντίον των Περσών. Το Τόξο αρχικά σχεδιάσθηκε ως τετράπυλο³³, με τέσσερις πεσσούς που στήριζαν το θόλο ο οποίος κάλυπτε το τετράγωνο της βάσης. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση προς Β και προς Ν προστέθηκαν δύο ζεύγη τόξων με τέσσερις μικρότερους πεσσούς, η κατασκευή των οποίων έγινε, ενδεχομένως, σε διαφορετική χρονική περίοδο³⁴. Σήμερα σώζονται τρεις μόνο από τους οκτώ συνολικά πεσσούς, από τους οποίους οι δύο φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις, όπου απεικονίζονται μάχες Ρωμαίων και Περσών, η μετάβαση του αυτοκράτορα από τη μία πόλη στην άλλη, οι ένθρονοι τετράρχες ως κύριοι της Οικουμένης κ.ά.

Το Τόξο αποτελούσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ της Ροτόντας³⁵ και του τμήματος του ανακτόρου νότια της λεωφόρου. Σε άμεση επαφή με τους νότιους μικρότερους πεσσούς υπήρχε μεγάλη ορθογώνια αίθουσα διαστάσεων 42.70x17.65μ. με ψηφιδωτό δάπεδο η οποία λειτουργούσε ως προθάλαμος του ανακτόρου. Στη νότια πλευρά της υπήρχε μαρμαρίνη κλίμακα, πλάτους περίπου 18μ, με 11 αναβαθμούς η οποία οδηγούσε στους χώρους που βρίσκονταν νοτιότερα³⁶.

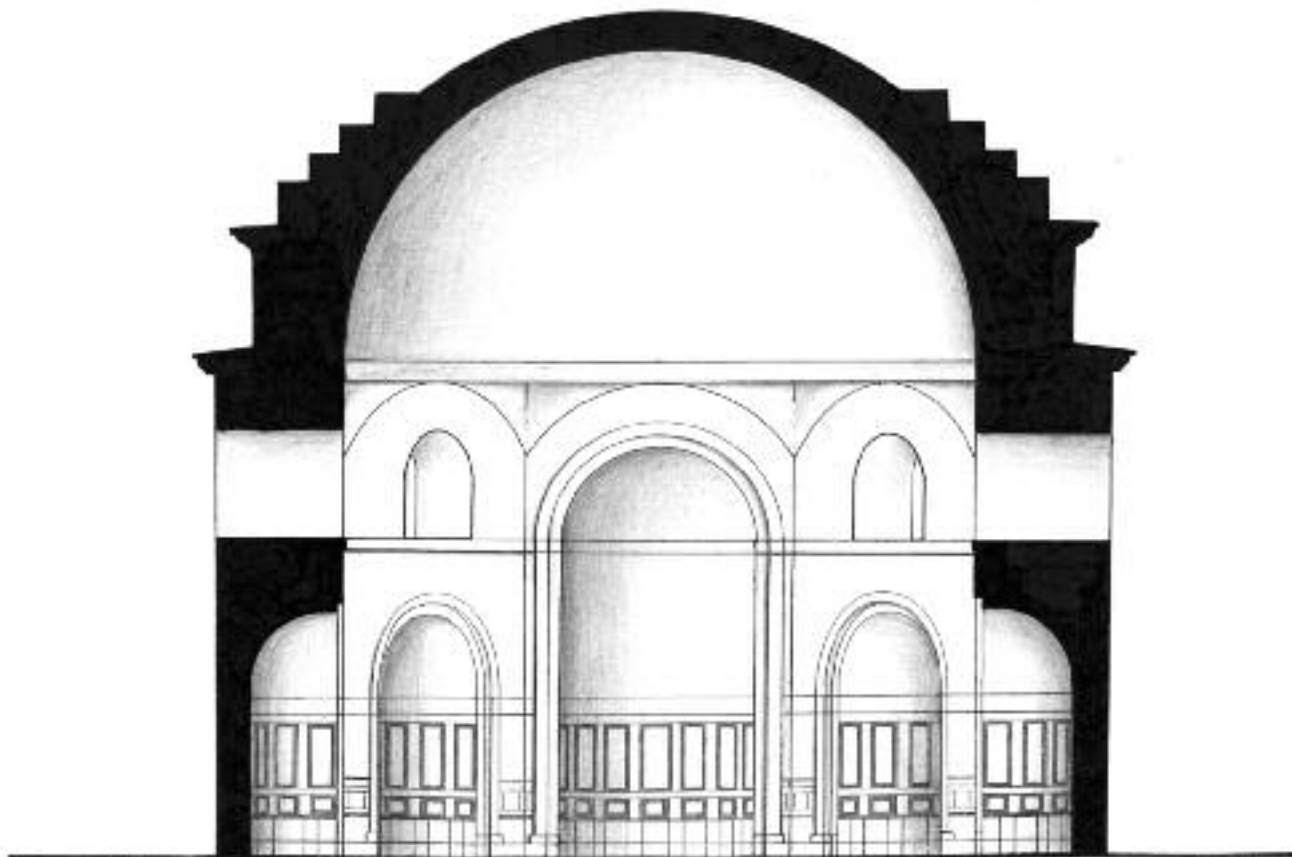
Μετά την κατασκευή του προθαλάμου ο άξονας της Μέσης, η οποία αρχικά περνούσε νότια του τετραπύλου και σε χαμηλότερο επίπεδο, μετατοπίσθηκε, αλλάζοντας στάθμη και κατεύθυνση, ώστε να διέρχεται κάτω από αυτό³⁷. Η οδός ήταν πλαισιωμένη από στοές, οι εξωτερικές τοιχοποιίες των οποίων κατέληγαν προς Β στη δυτική και ανατολική πλευρά των μικρότερων τόξων και προς Ν στις γωνίες του προθαλάμου³⁸. Η Μέση, κάτω από το τόξο, διασταυρώνονταν, με μία πομπική οδό με κιονοστοιχίες που οδηγούσε στη Ροτόντα³⁹.

Ο Ιππόδρομος ήταν κατασκευασμένος σε άμεση επαφή με το ανατολικό τείχος της πόλης. Είχε μήκος περίπου 500μ και πλάτος 125μ και ο επιμήκης άξονάς του, είχε κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ⁴⁰. Το βόρειο άκρο του, που βρισκόταν περίπου στο ύψος της εκκλησίας της Υπαπαντής, ακολουθούσε τη χάραξη της Μέσης, ενώ το

νότιο κυκλικό τμήμα του (σφενδόνη) οριοθετείται νότια της οδού Μητροπόλεως⁴¹. Λείψανα θολωτών κατασκευών που αποτελούσαν την υποδομή για τη θεμελίωση των κερκίδων βρέθηκαν κατά μήκος της δυτικής πλευράς (Πλατεία Ναυαρίνου 7), ενώ η έλλειψη αρχαιολογικών στοιχείων στην ανατολική πλευρά αφήνει πολλά ερωτηματικά για την ύπαρξη ή όχι αντίστοιχης υποδομής.

Δυτικά του Ιππόδρομου (στην οδό Ι. Μιχαήλ με Δ. Γούναρη) υπήρχε μία ακόμη ορθογώνια αίθουσα με πλούσιο διάκοσμο, αψίδα στη βόρεια πλευρά και είσοδο με προθάλαμο στη νότια. Κατά τον Δανό αρχαιολόγο E. Dyggve σε μικρή απόσταση από αυτή, στην περιοχή που συμπίπτει περίπου με τη διασταύρωση των οδών Δ. Γούναρη και Α. Σβώλου (δυτικό τμήμα), πρέπει να βρισκόταν το αυτοκρατορικό θεωρείο⁴², γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο χώρος χρησιμοποιούνταν για τελετές που συνδέονταν με την παρουσία του αυτοκράτορα στον Ιππόδρομο. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές η αψιδωτή αίθουσα ήταν το τελευταίο προς βορρά κτίσμα του κυρίως ανακτόρου⁴³, και μεταξύ αυτής και του Τόξου του Γαλερίου πιθανόν να υπήρχε ένα μεγάλο Forum (αγορά) με πρόσβαση από βορρά⁴⁴.

Νοτιότερα, στον άξονα Β-Ν, υπήρχε μία ακόμη μεγάλη αψιδωτή αίθουσα που ταυτίστηκε με τη Βασιλική του συγκροτήματος⁴⁵ (Σχ.2). Η κατασκευή του κτιρίου είναι σύγχρονη με αυτήν του Ιππόδρομου, γεγονός που αποδεικνύεται από τη μεσοτοιχία που υπάρχει μεταξύ των δύο οικοδομημάτων⁴⁶. Από το μεγαλοπρεπές κτίριο, τα ερείπια του οποίου είναι ορατά στον αρχαιολογικό χώρο της πλατείας Ναυαρίνου, σώζεται η δυτική τοιχοποιία και το μεγαλύτερο τμήμα της αψίδας, ενώ το υπόλοιπο τμήμα βρίσκεται, κάτω από τον πεζόδρομο της πλατείας Ναυαρίνου και της οδού Δ. Γούναρη. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική⁴⁷ με προθάλαμο και κύρια είσοδο προς βορρά. Το κτίριο είχε εσωτερικές διαστάσεις 24x67μ., ύψος περίπου 30μ. και δύο ανοίγματα στη δυτική πλευρά που επέτρεπαν την πρόσβαση στους χώρους που βρίσκονταν δυτικά. Εσωτερικά, είχε πολυτελή διάκοσμο με μάρμαρα στους τοίχους και ψηφιδωτό δάπεδο στον προθάλαμο και στην αψίδα⁴⁸. Το κτίσμα κατασκευάστηκε σταδιακά και μέχρι την καταστροφή του υπέστη πολλές μετασκευές που αφορούν κυρίως στη διαμόρφωση της στάθμης και της διακόσμησης των δαπέδων του⁴⁹.

Σχέδιο 2

Δυτικά της Βασιλικής (αρχαιολογικός χώρος στην πλατεία Ναυαρίνου) βρισκόταν μια σημαντική κτιριακή ενότητα του ανακτόρου, η συνολική έκταση της οποίας, δυστυχώς, δεν είναι γνωστή. Αποτελείται από τρία οικοδομήματα, με διαφορετική χρήση το καθένα που, μαζί με τη Βασιλική και τον Ιππόδρομο, φαίνεται ότι κτίστηκαν υπακούοντας σε έναν ενιαίο χωροταξικό σχεδιασμό: ένα ορθογώνιο κτίσμα με κεντρικό πυρήνα, μία περίστυλη αυλή, στις τρεις πλευρές της οποίας υπάρχουν ένδεκα δωμάτια με άγνωστη μέχρι σήμερα χρήση, τα λουτρά και το μνημειακό περίκεντρο κτίριο, γνωστό ως Οκτάγωνο.

Το περιστύλιο και τα δωμάτια αποτελούσαν, στη μορφή που σώζονται σήμερα⁵⁰, ένα κλειστό σύνολο που περιβαλλόταν από πλατείς διαδρόμους με περίτεχνα ψηφιδωτά δάπεδα⁵¹ (Εικ.1), οι οποίοι επέτρεπαν την επικοινωνία με τη Βασιλική καθώς και με τους προς ανοιγμάτων που υπήρχαν στις αντίστοιχες πλευρές του.

Στην αρχική μορφή το περιστύλιο πρέπει να ήταν ανοιχτό προς το βόρειο διάδρομο⁵². Μεγάλες επισκευές παρατηρήθηκαν στις περιμετρικές τοιχοποιίες των διαδρόμων και ειδικότερα στη βόρεια τοιχοποιία του βόρειου διαδρόμου, γεγονός που καθιστά προβληματική την αποκατάσταση της αρχικής μορφής του. Στο δυτικό διάδρομο, σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, κατασκευάστηκε πύλη που οδηγούσε πιθανόν εκτός του ανακτόρου.

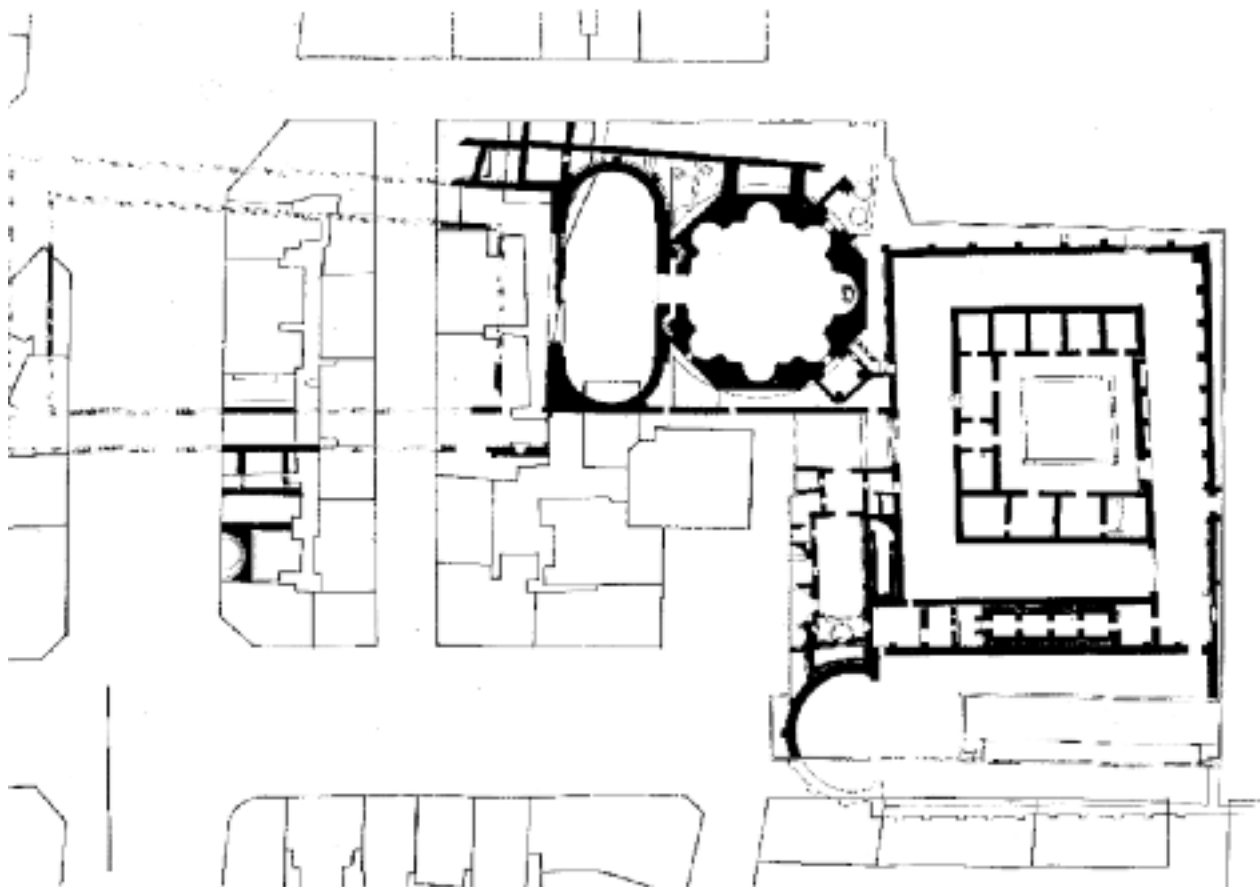

Εικόνα 1

Στο μέσον περίπου του νότιου διαδρόμου, όπου σε βάθος 2μ. από το δάπεδο αποκαλύφθηκαν τμήματα πολυτελών οικιών του 2ου–3ου μ.Χ. αιώνα⁵³, υπήρχε μαρμαρίνη κλίμακα που κατέληγε, διαμέσου ενός πρόπουλου⁵⁴, σε έναν επιμήκη χώρο, πλάτους 9μ, με ψηφιδωτό δάπεδο, ο οποίος αποτελούσε ένα βασικό άξονα κυκλοφορίας που συνέδεε τη νότια είσοδο του ανακτόρου με το βόρειο περιστύλιο. Εκατέρωθεν του άξονα αυτού ήταν τοποθετημένα τα λουτρά και το Οκτάγωνο. Τον 5ο μ.Χ. αιώνα, μεταξύ της μαρμαρίνης κλίμακας και της δυτικής πύλης, λόγω της φθοράς του ψηφιδωτού δαπέδου, κατασκευάστηκε νέο δάπεδο με κεντρική ζώνη μαρμαρίνων πλακών που πλαισιώνονταν από θραύσματα έγχρωμων μαρμάρων⁵⁵.

Μεταξύ του περιστυλίου και της Βασιλικής, σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, κατασκευάστηκε διώροφο επίμηκες κτίσμα, ο όροφος του οποίου χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή νερού.

Η έκταση πού καταλάμβαναν τα λουτρά του συγκροτήματος δεν είναι γνωστή, γιατί η ανασκαφή τους δεν έχει ολοκληρωθεί. Το οικοδόμημα, κατά την αρχαιότητα υπέστη πολλές μετασκευές που αφορούν στην αλλαγή χρήσης των επιμέρους χώρων⁵⁶. Η κάτοψη των αιθουσών, όπως σώζεται σήμερα, ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση του κτιρίου. Ένας τετράγωνος προθάλαμος οδηγούσε σε μια μεγάλη ορθογώνια αίθουσα με διακοσμητική ημικυκλική κρήνη στο ανατολικό άκρο. Σε άμεση επαφή με αυτήν βρίσκονταν δύο αίθουσες λούσεως, εξοπλισμένες με εξαγωγικό και ημικυκλικό λουτήρα αντίστοιχα (Σχ. 3), ενώ νότια του προθαλάμου ήταν το αποχωρητήριο και ένας ακόμη βοηθητικός χώρος. Βόρεια των λουτρών, υπήρχε καμαροσκεπής δεξαμενή, που κτίστηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση και στα ανατολικά κτίσμα με βοηθητικούς χώρους, διαμορφωμένους σε δύο ορόφους.

Σχέδιο 3

Το Οκτάγωνο βρίσκεται νοτιοδυτικά του νότιου διαδρόμου που περιβάλλει το βόρειο περιστύλιο και η κύρια είσοδός του είναι στραμμένη προς τη θάλασσα⁵⁷. Η ανασκαφή του μνημειακού αυτού οικοδομήματος ξεκίνησε το 1950 υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Χ. Μακαρόνα και συνεχίστηκε σταδιακά μέχρι το 1981, φέρνοντας στο φως το κτίσμα που βλέπουμε σήμερα και νοτιότερα τμήμα περιστυλίου, το οποίο δεν είναι ορατό λόγω της ανέγερσης σύγχρονων οικοδομών. Σύμφωνα με τη νεότερη αρχαιολογική έρευνα κτίστηκε πάνω σε οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται από τα ελληνιστικά χρόνια μέχρι το τέλος του 2ου έως τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.⁵⁸.

Ειδικότερα, ανασκαφικές τομές που διενεργήθηκαν στο εσωτερικό της Οκταγωνικής αίθουσας, έφεραν στο φως κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων, ανατρέποντας την μέχρι πρότινος θεωρία για την ύπαρξη προγενέστερης ορθογώνιας αίθουσας του ανακτόρου⁵⁹.

Το κτίσμα, στη μορφή που σώζεται σήμερα, αποτελείται από μια οκταγωνική αίθουσα και έναν μνημειώδη προθάλαμο με δύο ημικυκλικές κόγχες στις στενές πλευρές, ο οποίος επικοινωνούσε, διαμέσου ανοίγματος που υπήρχε στη νότια τοιχοποιία, με ένα μεγάλο περίστυλο αίθριο, πλάτους 47μ. και μήκους 88μ.⁶⁰. Το άνοιγμα αυτό έφερε δύο ελεύθερους κίονες, οι οποίοι σήμερα βρίσκονται κάτω από τα θεμέλια της οδού Ισαύρων. Οι στοές του περιστυλίου είχαν διαφορετικό πλάτος και έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα.

Στο βόρειο άκρο της ανατολικής στοάς, η οποία οδηγούσε προς τη μαρμάρινη κλίμακα του νότιου διαδρόμου, υπήρχε πεταλόμορφη κόγχη πλαισιωμένη με πεσσούς που υποβάσταζαν το μαρμάρινο τόξο, γνωστό με

το συμβατικό όνομα “μικρό τόξο του Γαλέριου” που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης⁶¹. Εσωτερικά, το Οκτάγωνο διαμορφωνόταν με επτά ημικυκλικές κόγχες και καλυπτόταν με θόλο εσωτερικής διαμέτρου 23μ.

Η βόρεια κόγχη απέναντι από την είσοδο ήταν μεγαλύτερη από τις άλλες και η τοιχοποιία της διαφοροποιούνταν από τις υπόλοιπες, λόγω του κεραμοπλαστικού κοσμήματος που υπήρχε στο άνω τμήμα της. Η αίθουσα είχε λαμπρό διάκοσμο. Οι τοίχοι ήταν επενδεδυμένοι με μάρμαρα⁶² (Σχ.4), ενώ το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες που σχημάτιζαν διάχωρα εντός των οποίων υπήρχαν πλακίδια από λευκά και έγχρωμα μάρμαρα⁶³ (Εικ. 2).

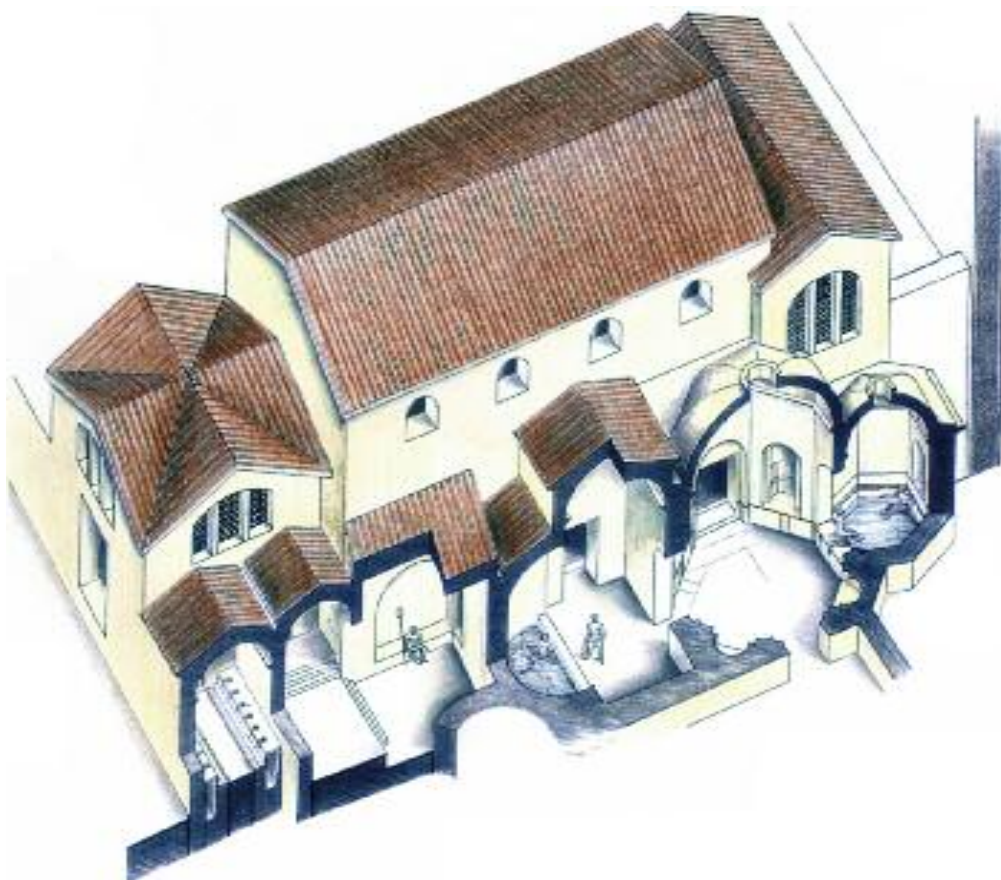

Εικόνα 2

Το Οκτάγωνο, κατά τη διάρκεια της κατασκευής του αλλά και κατά τη μακρόχρονη λειτουργία του, υπέστη πολλές επιδιορθώσεις και μετασκευές⁶⁴.

Το κτίριο, κατά πάσα πιθανότητα, σχεδιάστηκε ως κανονικό οκτάγωνο με ορθογώνιο, εξωτερικά, προθάλαμο και σύμφωνα με την επικρατέστερη ιστορική έρευνα, λόγω της περίκεντρης κάτοψης προορίζονταν ως αίθουσα ακροάσεων, ή αίθουσα θρόνου των ανακτόρων⁶⁵. Στην πρώτη οικοδομική φάση, η οποία τοποθετείται μέχρι το θάνατο του Γαλέριου, το 311 μ.Χ., από τον αρχικό σχεδιασμό του κτιρίου υλοποιήθηκε η θεμελίωση, καθώς και τμήμα της ανωδομής της οκταγωνικής αίθουσας ύψους 1.20μ., η θεμελίωση του προθαλάμου και του περιστυλίου στα νότια αυτού.

Με το θάνατο του Γαλέριου, οι εργασίες στο Οκτάγωνο διακόπηκαν και επαναλήφθηκαν μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων το 313 μ.Χ., ενδεχομένως επί βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου. Την περίοδο της παραμονής του αυτοκράτορα στην πόλη πρέπει να ολοκληρώθηκε η ανέγερση του κτιρίου και πιθανόν να αποφασίσθηκε η μετατροπή του Οκταγώνου σε χριστιανικό ναό που είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της βόρειας κόγχης η οποία κρίθηκε αναγκαία για λειτουργικούς λόγους⁶⁶. Η ολοκλήρωση της εσωτερικής διακόσμησης ανάγεται στο τέλος του 4ου αιώνα μ.Χ.⁶⁷.

Σχέδιο 4

Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, πιθανόν τον 5ο αιώνα μ.Χ., κάτω από το δάπεδο της βόρειας κόγχης και εντός του δακτυλίου της θεμελίωσης, κατασκευάστηκε ορθογώνιος καμαροσκεπής τάφος⁶⁸. Ανατολικά και δυτικά της κόγχης, εξωτερικά του Οκταγώνου, κτίστηκαν δύο μονόχωρα κτίσματα με σταυροειδή κάτοψη, στα οποία εισερχόταν κανείς διαμέσου των θυρών που διανοίχτηκαν στις τοιχοποιίες των κογχών⁶⁹. Η ανέγερση των μικρών αυτών κτισμάτων που πλαισίωναν την κεντρική ασίδα υλοποιήθηκε πιθανόν για τις δευτερεύουσες ανάγκες της λειτουργίας και ενδεχομένως να χρησίμευαν ως παστοφόρια.

Σε ύστερη οικοδομική φάση, στο ανατολικό πρόσκτισμα, που σώζεται σε ύψος 3 περίπου μ., προστέθηκε μικρή στοά, η μορφή της οποίας στη συνέχεια τροποποιήθηκε, για να αποκατασταθεί η επικοινωνία, διαμέσου κλίμακας, με το νότιο διάδρομο της κεντρικής κτιριακής ενότητας. Το δυτικό πρόσκτισμα είναι σήμερα κατεστραμμένο από μεταγενέστερη κατασκευή, η χρήση της οποίας παραμένει άγνωστη.

Η καταστροφή του Οκταγώνου τοποθετείται τον 7 αιώνα μ.Χ., εποχή που η Θεσσαλονίκη συγκλονίζεται από ισχυρούς σεισμούς που κατέστρεψαν τα περισσότερα κτίριά της⁷⁰. Μετά την καταστροφή του κτίσματος ο προθάλαμος του μετατράπηκε σε δεξαμενή, η οποία λειτούργησε μέχρι τον 14ο αιώνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ G.B. Mazzoli, *L'Impero Romano: pars Orientis e pars Occidentis*, σ. 25 στο Mostra, Milano, Capitale dell'Impero Romano (286-402 d.C.) Milano-Palazzo Reale, 24 Gennaio-22 Aprile 1990.
- ² Ό.π., σ.25.
- ³ G. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, Αθήνα 2000, σ.93.
- ⁴ Ο Διοκλητιανός διέμενε επίσης στους Τρεβήρους, στην Αντιόχεια, στο Μιλάνο και στο Σίρμιο, βλ. A. Frova, *Le sedi imperiali*, σ.196, στο Mostra, Milano, Capitale dell'Impero Romano(286-402 d.C) Milano-Palazzo Reale, 24 Gennaio-22 Aprile 1990.
- ⁵ Βλ. σημ.1, σ. 25.
- ⁶ Βλ. σημ.3, σ. 93, 94.
- ⁷ Στη Θεσσαλονίκη, το αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο ανοίγει για πρώτη φορά το 299 μ.Χ., βλ. Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο του Γαλέριου*, Αθήνα 1996, σ.4.
- ⁸ Οι πηγές για τις πόλεις αυτές αλλού μιλούν για βασιλεία ή παλάτια και αλλού για πραιτώρια βλ. N. Duval, *Existe-t-il un structure palatiale propre a la antiquite tardive?*, in *Le systeme palatial en Orient, en Grece et a Rome*(Actes du Colloque de Strasbourg, Ιούνιος 1985) σ.467.
- ⁹ Σύμφωνα με τον N. Duval, πρωτεύουσα με τη στενή έννοια του όρου, σημαίνει μόνιμη έδρα του αυτοκράτορα και της κυβέρνησης, βλ. σημ.8, σ.467.
- ¹⁰ Βλ. σημ.4, σ.198.
- ¹¹ Ο όρος palatium προέρχεται από τον λόφο του Παλατίνου όπου αρχικά βρισκόταν η κατοικία του Αυγούστου και μετέπειτα η Domus Tiberiana η οποία σύμφωνα με κάποιους ερευνητές επηρέασε την αρχιτεκτονική των τετραρχικών κατοικιών. Τον 4 αιώνα μ.Χ, η λέξη palatium όταν αναφέρεται στις γραπτές πηγές, αφορά κάθε μόνιμη ή προσωρινή κατοικία του αυτοκράτορα, βλ., σημ.4, σ.199.
- ¹² Βλ. σημ.3, σ. 110.
- ¹³ Βλ. σημ.3, σ.110.
- ¹⁴ Πρόκειται για κατοικίες υψηλόβαθμων αξιωματούχων, βαρβάρων βασιλέων ή επισκοπικών μεγάρων, βλ. σημ.8, σ.470.
- ¹⁵ Βλ. σημ.4, σ. 199 και σημ.3, σ. 110.
- ¹⁶ Βλ. σημ.4, σ. 200.
- ¹⁷ Ό.π., σ.200.
- ¹⁸ Βλ. σημ.3, σ.102.
- ¹⁹ Η ύπαρξη αυτοκρατορικής έδρας στη Θεσσαλονίκη έχει αμφισβητηθεί από κάποιους ερευνητές, βλ. σημ. 8, σ.467.
- ²⁰ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο του Γαλέριου*, Αθήνα 1995, σ.102.
- ²¹ Kara Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture between the fourth and early eleventh centuries AD with special reference to the towns of Byzantine Makedonia, Thessaloniki* 1996, σ.17
- ²² Βλ. σημ.7, σ.4-5.
- ²³ Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης Βυζαντινά Μνημεία 9*, Θεσσαλονίκη 1998, σ.72.
- ²⁴ Α. Μέντζος, *Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος*, Βυζαντινά 18, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σ.339.
- ²⁵ H.Torp, *L' entrée septentrionale du palais impérial de Thessalonique: L arc de triomphe et le vestibulum d' après les fouilles d E. Dyggve en 1939*, *An Tard* 11, 2003 p.239-272.
- ²⁶ Ανασκαφικές τομές έγιναν εντός και εκτός της Ροτόντας, περίξ του Τόξου του Γαλέριου, μεταξύ των οδών Α. Σβώλου, Δ.Γούναρη και Ι. Μιχαήλ και στην πλατεία Ναυαρίνου στην περιοχή του Οκταγώνου και της Βασιλικής, βλ. σημ.25, σ.241-244.

- ²⁷ σχετικά πρόσφατα δημοσιεύθηκε μέρος του αρχείου του E. Dyggve από τον H. Torp, βλ. σημ.25.
- ²⁸ Το ανάκτορο φαίνεται ότι λειτουργούσε μέχρι τις αρχές του 8ου αιώνα μ.Χ., βλ. σημ.24, σ.351.
- ²⁹ E. Meyer, Rom ist dort, wo der Kaiser ist. Untersuchungen zu den Staatdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diocletian bis zu Theodosius II, Mainz, 2002.
- ³⁰ Μ. Καραμπέρη Η διαχρονικότητα της Θεσσαλονίκης μέσα από το Γαλεριανό Συγκρότημα, ΑΕΜΘ 11, 1997, σ.393-400.
- ³¹ Γ. Βελένης Πολεοδομικά Θεσσαλονίκης, ΑΕΜΘ 10Β1996, σ.491-499.
- ³² Βλ.σημ.24, σ.340.
- ³³ Βλ. σημ. 24 σ.344.
- ³⁴ Βλ. σημ. 24, σ.344 –349.
- ³⁵ Η Ροτόντα τον 6 μ.Χ. αιώνα μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό, βλ.σημ.24, σ.363.
- ³⁶ Βλ. σημ.25, σ.239-272.
- ³⁷ Γ. Βελένης, Τα τείχη της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σ.110-111.
- ³⁸ Βλ. σημ.37 σ.248-257.
- ³⁹ Θ. Παζαρά, Η Ροτόντα του Αγ.Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998.
- ⁴⁰ Βλ. σημ. 25, σ.246.
- ⁴¹ Βλ. σημ.37 σ.95.
- ⁴² Βλ. σημ.25 σ.244-246.
- ⁴³ βόρειο όριο του κυρίως ανακτόρου ήταν πιθανόν ο παράλληλος στην οδό Ι. Μιχαήλ τοίχος, που σώζεται πίσω από την αψίδα του κτιρίου.
- ⁴⁴ Βλ. σημ. 31, σ.494.
- ⁴⁵ Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Η Βασιλική του Γαλεριανού συγκροτήματος, ΑΕΜΘ 12, 1998 σ.113-126.
- ⁴⁶ Ό.π., σ.124.
- ⁴⁷ Αντίστοιχο παράδειγμα μονόκλιτης βασιλικής της ίδιας εποχής είναι η βασιλική των Τρεβήρων.
- ⁴⁸ Βλ. σημ.23, σ.86-89.
- ⁴⁹ Βλ. σημ.45, σ.116.
- ⁵⁰ Η κτιριακή αυτή ενότητα έχει υποστεί πολλές μετασκευές. Βλ. Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου. Ανάκτορα Γαλέριου. Η αναστήλωση ως μέθοδος τεκμηρίωσης του μνημείου ΑΕΜΘ 11, 1997 σ. 401- 418.
- ⁵¹ Βλ. σημ.23, σ.81-85.
- ⁵² Η βόρεια τοιχοποιία του είναι μεταγενέστερη προσθήκη.
- ⁵³ Βλ. σημ. 30, σ. 394 και Μ. Καραμπέρη - Ε. Χριστοδουλίδου, Ανάκτορα Γαλέριου: “Χώρος Δ” και Νότια Στοά, ΑΕΜΘ 12, 1998, σ.103-112.
- ⁵⁴ Το πρότυπο σε μεταγενέστερη φάση καταργήθηκε, βλ. Φ. Αθανασίου, Β. Μάλαμα, Μ. Μίζα, Μ. Σαραντίδου. Οι οικοδομικές φάσεις του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη, ΑΕΜΘ 18, 2004.
- ⁵⁵ Μ. Καραμπέρη - Ε. Χριστοδουλίδου - Α. Καϊάφα, Το ανασκαφικό έργο στο Γαλεριανό συγκρότημα στο ΑΕΜΘ 10Α, 1996, σ.533-544.
- ⁵⁶ Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα, Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλέριου, Θεσσαλονικέων Πόλης, Θεσσαλονίκη 2001, τεύχος 4, σ.103-114.
- ⁵⁷ Βλ. σημ.54.
- ⁵⁸ Μ. Καραμπέρη, Ο ρόλος του Οκταγώνου στο Γαλεριανό Συγκρότημα και η σχέση του με το νότιο μεγάλο περιστύλιο, ΑΑΑ XXIII-XXVIII, 1990-1995, σ.116-128.
- ⁵⁹ Γ. Κνιθάκης, Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, Νέα προσπάθεια αναπαραστάσεως, ΑΔ 30, 1975, Μελέται, σ.109.
- ⁶⁰ Βλ.σημ., 54
- ⁶¹ Βλ.σημ.20.
- ⁶² Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Η διακόσμηση του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλέριου, ΑΕΜΘ 18 2004.
- ⁶³ L. Lazzarini - F. Athanassiou - V. Malama - M. Misa - M. Sarantidou, The pavement and marbles of the Octagon of Galerius Palace in Thessaloniki, Asmosia VI, Venice, 2000, p.107-115.
- ⁶⁴ Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Νέα στοιχεία για το Οκτάγωνο του Γαλεριανού συγκροτήματος, ΑΕΜΘ 8, 1994 σ.169-177 και σημ.54.
- ⁶⁵ J.M. Spieser, Thessalonique et ses monuments du IV au VI siecle, contribution a l'etude d'une ville paleochretienne, Paris 1984.

⁶⁶ Βλ.σημ.54.

⁶⁷ Βλ.σημ.62.

⁶⁸ Ο τάφος έφερε τοιχογραφία που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα μ.Χ, βλ. Ε. Μαρκή, Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαικούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, Θεσσαλονίκη 2004.

⁶⁹ Η ανέγερση των προσκτισμάτων έγινε σταδιακά με μερική τροποποίηση της αρχικής κάτοψης, Βλ.σημ.54.

⁷⁰ Βλ. σημ.21, σ.139

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Νέα στοιχεία για το Οκτάγωνο του Γαλεριανού συγκροτήματος, ΑΕΜΘ 8, 1994, 169-177.
- Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Η αναστήλωση ως μέθοδος τεκμηρίωσης του μνημείου, ΑΕΜΘ 11, 1997, 401-418.
- Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Η Βασιλική του Γαλεριανού Συγκροτήματος, ΑΕΜΘ 12, 1998, 113-126.
- Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλερίου, Θεσσαλονικέων Πόλις, 2001, τεύχος 4, 103-114.
- Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Οι οικοδομικές φάσεις του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη, ΑΕΜΘ 18, 2004, 239-254.
- Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Η διακόσμηση του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλερίου, ΑΕΜΘ, 18, 2004, 255-268.
- Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης (Βυζαντινά Μνημεία 9), Θεσσαλονίκη, 1998
- M. Cagiano de Azevedo, Il palazzo imperiale di Salonicco, Felix Ravenna CXVII, (1979), 7-28.
- Kara Hattersley-Smith, Byzantine Public Architecture between the fourth and early eleventh centuries AD with special reference to the towns of Byzantine Makedonia, Thessaloniki 1996.
- L. Lazzarini, F.Athanassiou, V.Malama, M. Misa, M. Sarantidou, The pavement and marbles of the Octagon of Galerius Palace in Thessaloniki, Asmosia VI, Venice, 2000, 107-115.
- M. Καραμπέρη, Ο ρόλος του Οκταγώνου στο Γαλεριανό Συγκρότημα και η σχέση του με το νότιο μεγάλο περιστύλιο, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών XXIII-XXVIII, 1990-1995, 116-128.
- M. Καραμπέρη, Ε.Χριστοδουλίδου, Η διαχρονικότητα της Θεσσαλονίκης μέσα από το γαλεριανό συγκρότημα, ΑΕΜΘ 11, 1997, 393-400.
- Γ. Κνιβάκης, Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, Νέα προσπάθεια αναπαραστάσεως, ΑΔ 30, 1975, Μελέται, 90-119.
- Χ. Μακαρόνας, Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1950, 303-321.
- A. Μέντζος, Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος, Βυζαντινά 18, Θεσσαλονίκη 1995-1996, 339-364.
- Χ. Νέες παρατηρήσεις στο Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, στο: Actes du Xe Congrès Int. d'archéologie chrétienne. 1.2. Rapports. Communications. Thessalonique, 28 Septembre-4 Octobre 1980. [Studi di antich. Crist., 37. Hellenika Supplem., 26] Città del Vaticano, Pontif. Ist. Di archeol. Crist. 1984, 33-43.
- N. Moutsopoulos, Contribution a l' etude du plan de la ville de Thessalonique a l'epoque romain, in L' architettura in Grecia, Atti dei XVI Congresso di Storia dell' Architettura, Atene (1969), 240-250.
- Θ. Παζαράς, Η Ροτόντα του Αγ. Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998.
- J.M. Spieser, Thessalonique et ses monuments du IV au VI siecle, contribution a l' etude d' une ville paleochretienne, Paris 1984.
- Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Το μικρό τόξο του Γαλερίου, Αθήνα 1996.
- G. Velenis, Some observations on the original form of the Rotunda in Thessaloniki, BalkSt, 1974, 298-307.
- G. Velenis, Architektonische Probleme des Galeriusbogens in Thessaloniki, AA 1979, 249-263.
- G. Velenis, Nachtragliche beobachtungen am Oberbau des Galeriusbogens in Thessaloniki, AA 1983, 273-275.
- M. Vickers, The Hippodrome at Thessaloniki, JRS 62, 1972, 25-32.
- M. Vitti Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1996.